

CERCETĂRILE ARHEOLOGICE DE LA BISERICA BRÂNCOVENEASCĂ „SFÂNTUL NICOLAE” DIN FĂGĂRAȘ – CAMPANIA 2023¹

Aurel DRAGNE²

RECHERCHES ARCHÉOLOGIQUE DE L'ÉGLISE BRANCOVENIENNE „SAINT NICOLAS” DE FĂGĂRAȘ – CAMPAGNE 2023

RÉSUMÉ

L'architecture ecclésiastique des Roumains transylvains a connu une stagnation au carrefour des XVIIe-XVIIIe siècles, mais les établissements du voïevode martyr Constantin Brâncoveanu (1654-1714), prince de la Valachie ont stimulé la construction des églises remodelées dans le creuset d'une nouvelle vision. C'est le mérite de l'époque d'avoir posé les fondements du style brancovan. Dans ce sens, l'église „Sfântul Nicolae” de Făgăraș acquiert une signification relevante. Bâtie dans l'intervalle 1697-1698, elle a constitué un réel support spirituel et culturel pour la communauté roumaine de Făgăraș, privée longtemps d'un établissement public du culte.

En dépit de son ancienneté, l'église n'a pas été soumise aux recherches archéologiques. On a imposé l'investigation dès l'élaboration d'un ample projet de restauration de l'édifice. Dans la première étape de la recherche archéologique, on n'a investigué que trois sections. Les données obtenues s'avèrent être relevants pour l'état de la fondation, stratification du site, de même que pour les étapes de construction.

Mots-clés: Făgăraș, Brâncoveanu, église, architecture ecclésiastique, enquêt archéologique.

S-a afirmat în repetate rânduri în studiile dedicate arhitecturii ecclésiastice transilvănene faptul că la cumpăna dintre veacurile XVII și XVIII, în spațiul transilvan au fost ridicate relativ puține biserici³. Între acestea se evidențiază însă ctitoriile făgărășene ale domnitorului Constantin Brâncoveanu, îndeosebi biserica „Sfântul Nicolae” din Făgăraș și biserica Mănăstirii Sâmbăta de Sus⁴. Dacă soluțiile constructive

---

¹ Parte din informațiile prezentate în această lucrare sunt preluate după *Biserica brâncovenească „Sfântul Nicolae” din Făgăraș. Raport de cercetare arheologică preventivă, 2023*, pentru proiectul „Restaurarea – biserica ortodoxă „Sf. Nicolae” din Făgăraș, județul Brașov cod LMI 2015 - BV-II-m-A-11692”. Mulțumim în mod deosebit doamnei dr. Daniela Marcu-Istrate, arheolog expert, CS I, Institutul de arheologie V. Pârvan, București, responsabil științific al șantierului, pentru acordul de a utiliza informațiile și documentația tehnică aferentă.

² Muzeograf, doctor în istorie, Muzeul Țării Făgărașului „Valer Literat”, Făgăraș; e-mail: aureldragne@yahoo.com.

³ Marius Porumb, *Date noi privind biserica brâncovenească din Făgăraș*, în „Ars Transilvaniae”, XIV-XV, 2004-2005, p. 163.

⁴ Mircea Gheorghe Abrudan, *Ctitoriile transilvănene ale Sfântului Voievod Constantin Brâncoveanu*, în „Astra Salvensis”, 1, 2014, p. 30-51; Constantin Băjenaru, *Rolul Brâncovenilor*

complexe datorate planului trilobat al bisericii mănăstirești de la Sâmbăta de Sus au constituit un impediment în preluarea modelului de către constructorii transilvăneni⁵, ctitoria domnească de la Făgăraș s-a impus decisiv ca prototip și stil în arhitectura și arta religioasă a românilor din acest ținut⁶. Astfel, începând cu mijlocul secolului al XVIII-lea, toate bisericile făgărășene au adoptat elemente constructive și de plan caracteristice acesteia. Respectivul edificii alcătuiesc, din perspectiva istoriei arhitecturii ecleziastice, o categorie aparte, a bisericilor de factură sau influență brâncovenească⁷.

Planul bisericii brâncovenești de la Făgăraș este constituit dintr-o navă rectangulară, delimitată în cele două spații tradiționale, pronaos și naos. Nava se continuă înspre răsărit cu o absidă decroșată, poligonală la exterior și semicirculară în interior. Înspre apus, biserica este prevăzută cu un pridvor (Fig. 1-4).

Comunicarea dintre navă și altar se realizează prin cele trei deschideri consacrate ale iconostasului din lemn. Sculptat în manieră brâncovenească, e împodobit cu icoane realizate la 1699 de zugrăvi renumiți, artiști de excepție ai curentului iconografic reprezentat de acest stil. În aceeași manieră a fost pictat, la șapte ani după martiriul domnitorului, ansamblul iconografic mural din naos și altar⁸. Naosul este separat de pronaos prin intermediul unui perete situat în intradosul arcelor dublou corespunzătoare celor două încăperi. În registrul inferior al peretelui au fost operate trei deschideri, încheiate în arcade. Reazemul acestora îl constituie zidurile navei, respectiv cele două pile octogonale din zidărie. Deschiderea centrală, mărginită de cei doi stâlpi, are rol de trecere. Paternitatea frescelor din pronaos, realizate în cea de-a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, a fost atribuită unui zugrav anonim făgărășean, format în mediul artistic transilvan de factură post-brâncovenească⁹. Cafasul din pronaos, turnat din beton, este o adăugire ulterioară, din prima jumătate a secolului XX. Cele nouă deschideri ale pridvorului sunt delimitate de pile octogonale. În partea superioară se închid prin intermediul aradelor. Toate compartimentele edificiului sunt boltite în sistemul calotelor pe pandantivi. Altarul, naosul și pronaosul prezintă câte o calotă, pridvorul fiind boltit prin intermediul a două calote, delimitate de arcul median, dispus longitudinal.

Deasupra pronaosului se ridică turnul-clopotniță. Masivitatea turnului este accentuată de aspectul său, mai degrabă scund. Dacă la bază are formă rectangulară,

---

în *istoria Bisericii românilor făgărășeni*, în „Creștinismul – sufletul neamului românesc”, Făgăraș, Editura Agaton, 2004, p. 137-142.

⁵ Eugenia Greceanu, *Țara Făgărașului, zonă de radiație a arhitecturii de la sud de Carpați*, în „Buletinul Monumentelor Istorice”, nr. 2, 1970, p. 38.

⁶ *Ibidem*; M. Porumb, *op. cit.*, p. 163.

⁷ Nicolae Sabău, *Postfață la Valeriu Literat, Biserici vechi românești din Țara Oltului*, Cluj-Napoca, Editura Dacia, 1996, p. 249.

⁸ M. Porumb, *Un veac de pictură românească din Transilvania: secolul XVIII*, București, Editura Meridiane, 2003, p. 10; Idem, *Dicționar de pictură veche românească din Transilvania, sec. XIII-XVIII*, București, Editura Academiei Române, 1998, p. 119-124; V. Literat, *op. cit.*, p. 159; Maria Zintz, *Pictura murală a bisericilor românești din Țara Făgărașului în secolul al XVIII-lea și în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, București, Editura Academiei Române, 2011, p. 61-76, 235.

⁹ Vezi nota nr. 8.

ce-i asigură corecta descărcare prin intermediul arcelor dublou pe zidurile masive ale lăcașului, în elevație adoptă forma unui octogon. Accesul în camera clopotelor se realizează pe o scară spiralată de lemn, adăpostită de turnul de scară. Acesta din urmă, poligonal la exterior și circular în interior, este situat pe latura de nord a edificiului, cu acces din interiorul lăcașului, respectiv din colțul nord-vestic al pronaosului.

Unul dintre clopotele bisericii este de valoare excepțională: decorat cu stema familiei Brâncovenilor, face parte din darurile cu care domnitorul muntean a înzestrat edificiul. Alături de iconostas, icoanele de tâmplă și ansamblul iconografic mural conferă prestigiu ctitoriei făgărășene¹⁰.

Elementele decorative exterioare sunt relativ sărace. Ornamentele ancadramentelor de piatră ale ferestrelor și ale portalului aparțin stilului brâncovenesc. În aceeași manieră este sculptată în lemn și decorația ușii ce mijlocește accesul în biserică (Fig. 5). Ușa e situată pe latura apuseană, în deschiderea peretelui dintre pronaos și pridvor. Deasupra ei, pisania dăltuită în piatră pomenește pe domnitorul ctitor, hramul lăcașului, pe ispravnic și perioada ctitoririi, în cel de-al zecelea an de domnie al însemnatului voievod¹¹.

Acoperișul este caracterizat de o accentuată pantă, îndeosebi pe latura apuseană, deasupra pridvorului. Este aproape lipsit de streșină, depășind doar cu puțin cornișa ornamentală a bisericii, realizată din rânduri succesive de cărămidă, zidită în zimți. Are caracteristicile unei șarpante în mai multe ape, fapt datorat celor cinci laturi de deasupra altarului, delimitate prin intermediul a șase muchii, protejate de olane, ce corespund în parte cu muchiile absidei. Aspectul unitar al șarpantei e fracționat de prezența clopotniței de deasupra pronaosului, dar și a turnului de scară. Șarpanta clopotniței e divizată la rândul ei în opt laturi, ce corespund planului octogonal al turnului. Regăsim și aici aceeași modalitate de realizare a cornișei.

Ridicarea bisericii la sfârșitul secolului al XVII-lea a suscitat interesul istoriografic în chestiunea antecedentei unei mai vechi biserici ce a deservit populația de ortodoxă a orașului. Demersul este pe deplin justificat, dat fiind că până în prezent nu avem date istorice certe în privința vreunui lăcaș de cult românesc al Făgărașului mai vechi de sfârșitul veacului al XVI-lea. În privința caracterului etnic majoritar românesc al regiunii stă mărturie însuși documentul regal de la 1222¹². Situația e cu adevărat incitantă pentru istoric dacă avem în vedere că, în perioada Ducatului, Făgărașul s-a impus ca centru administrativ, în cetatea de aici rezidând pârcălabul, ca reprezentant al domnului muntean¹³. În aceste condiții, punerea bisericii românești făgărășene sub ascultarea ierarhică a Mitropoliei Ungrovlahiei este de necontestat¹⁴.

---

¹⁰ N. Sabău, *Două clopote din secolul al XVII-lea la Făgăraș*, în „Ars Transilvaniae”, IV, 1994, p. 141-142. Datarea corectă citită de autor este 1700 și nu 1711, precum apare la V. Literat, *op. cit.*, p. 156.

¹¹ Una dintre primele reproduceri ale inscripției aparține lui Gh. Ghibănescu, în revista „Ioan Neculce”, fasc. 3, 1923, p. 233, preluată după clișeu din cartea protopopului Nicolae Borzea, *Câteva constatări*, Făgăraș, 1914. Vezi și V. Literat, *op. cit.*, p. 156.

¹² Antal Lukács, *Țara Făgărașului în Evul Mediu (secolele XIII-XVI)*, București, Editura Enciclopedică, 1999, p. 149.

¹³ *Ibidem*, p. 66.

¹⁴ Ștefan Meteș, *Viața bisericească a românilor din Țara Oltului*, Sibiu, Editura Asociațiunii, 1930, p. 7.

Absența oricăror informații referitoare la vechea biserică românească din Făgăraș a fost interpretată în istoriografia mai veche prin prisma unei evacuări a populației românești din localitate, eveniment ce a fost pus pe seama tensiunilor apărute între Iancu de Hunedoara și Vladislav al II-lea la mijlocul secolului al XV-lea¹⁵. Încă din 1455 voievodul transilvan instalase proprii castelani la Făgăraș, pentru ca un an mai târziu, în contextul deciziei de a scoate Făgărașul de sub autoritatea domnului muntean, românii să se revolte. Sunt călăuziți de cei mai de seamă reprezentanți ai lor, boierii, care au întrezărit în acest act o îngrădire a drepturilor și privilegiilor de odinioară. Au rămas pe mai departe în localitate doar familiile care îmbrățișaseră deja catolicismul, iar mai târziu protestantismul: Boer de Berivoiul Mare, Boer de Recea, Lészai, Szilvasi¹⁶.

Începând cu cea de-a doua jumătate a veacului al XVI-lea, măsurile adoptate de instituția princiară în privința administrării noului domeniu fiscal au avut repercusiuni însemnate sub raport etnic și confesional. Ținutul „își menține caracterul masiv românesc, dar își pierde omogenitatea, cu deosebire în târgul Făgăraș, unde cetatea și curtea princiară se sprijină tot mai mult pe străini. Meșteșugari de diverse profesii, negustori cu multiple rosturi, dar mai ales slujbași militari și civili ai cetății și curții, la care se adaugă un numeros personal domeniial (cei mai mulți purtători de nume germane și maghiare, unii înrudiți prin căsătorie cu boierii locului) constituiau tot atâtea puncte de reazem pentru autoritatea princiară și religia oficială”¹⁷.

Pe principiul *cuius regio eius religio*, principiile reformati au promovat precumpănitor calvinismul în această regiune. Politica confesională față de ortodoxie a urmat un curs sinuos, determinat în primul rând de rezistența populației locale care, nu de puține ori, a avut în sprijinul său domnitori sau boieri însemnați din Țara Românească¹⁸. În această perioadă biserica românească din Țara Făgărașului a fost deseori scoasă de sub oblăduirea ierarhilor ortodocși și supusă jurisdicției superintendentului calvin¹⁹.

Pe de altă parte, trebuie remarcat faptul că așezarea, dezvoltată *extra muros*, în jurul însemnatei fortificații față de care s-a aflat într-o directă dependență, nu a fost niciodată protejată cu structuri defensive, fiind cel mult mărginită de un simplu șanț. Astfel, târgul a fost permanent predispus distrugerii și refacerii repetate, neputând să-și conserve vechile edificii²⁰.

Primul lăcaș de cult românesc despre care avem date certe că a existat la Făgăraș este biserica ctitorită de Mihai Viteazul. Cu o existență scurtă, a dispărut la puțin timp după moartea voievodului. Locul unde fusese zidită era bine cunoscut la începutul secolului al XVII-lea, fapt ce prilejuiește menționarea ei în delimitarea unui

---

¹⁵ V. Literat, *op. cit.*, p. 94-95.

¹⁶ *Ibidem*, p. 95.

¹⁷ Susana Andea, Avram Andea, *Constantin Brâncoveanu și biserica românească din Făgăraș*, în vol. omagial „David Prodan. Puterea modelului”, Cluj-Napoca, Centrul de Studii Transilvane. Fundația Culturală Română, 1995, p. 84-85.

¹⁸ *Ibidem*, p. 85.

¹⁹ Șt. Meteș, *op. cit.*, p. 51 și urm.; V. Literat, *Din trecutul bisericii românești din Făgăraș în veacul al XVII-lea*, în „Revista Teologică”, nr. 1-2, 1934, p. 28-40.

²⁰ V. Literat, *Biserici vechi românești ...*, p. 95.

teren zălogit la 1 martie 1617, de către principele Gabriel Bethlen, căpitanului Gyulai Mihály²¹.

Un alt lăcaș a fost ridicat de către comunitatea românească abia în toamna anului 1648, edificiul regăsindu-se în grupul de case cunoscut sub denumirea de Galațiul Mic. Situată de această dată în partea de miazănoapte a fortificației, undeva în vecinătatea actualului pod de peste Olt, a pierit în timpul incursiunii tătare din 1658²².

Ctitorirea bisericii brâncovenești din Făgăraș, într-un interval de timp relativ scurt (1697-1698), a venit ca o împlinire a cererilor repetate din partea comunității românești, mult timp privată de un lăcaș de cult. În pofida faptului că aprobarea fusese obținută de la principele Mihail Apafi al II-lea încă din 1694, lucrările au putut fi demarate abia trei ani mai târziu, în susținerea proiectului fiind implicați pe lângă oamenii de încredere ai domnitorului și reprezentanți ai autorității imperiale din Transilvania²³. Pentru fixarea locului și efectuarea măsurătorilor necesare, generalul Rabutin a delegat la Făgăraș pe inginerul-șef al trupelor sale, Giovanni Morando Visconti²⁴.

Antecedenta unei mai vechi biserici românești pe locul celei construite de Brâncoveanu a fost adusă în discuție pentru întâia oară de Valer Literat. Două sunt argumentele pe care se sprijină poziția sa. Primul e acela că, în pofida repetatelor împotriviri ridicate de comunitatea și autoritățile calvine în chestiunea construcției edificiului, nu există până în prezent nicio mențiune care să facă referire la modul în care a obținut domnitorul dreptul asupra terenului necesar ctitoririi. Acest lucru îl determină pe istoric să presupună că terenul ar fi aparținut încă de mai dinainte comunității românești, cu marea probabilitate de a fi fost folosit ca cimitir. În sprijinul acestei ipoteze Literat aduce un al doilea argument, de natură documentară. Protocoalele Scaunului Superior de Judecată al Făgărașului au înregistrat, începând cu 29 ianuarie 1684, mai multe audieri, deschise la solicitarea învățătorului școlii grecilor și românilor din Făgăraș, Ioan Hangu de Săvăstreni, nemulțumit de faptul că patru femei au strigat asupra sa vorbe de ocară, „nepotrivite cu demnitatea aceluia loc sfânt, unde se celebrează serviciul divin, iar mai ales se fac slujbele pentru îngroparea morților”²⁵.

Datele oferite de cercetarea istorică ulterioară sunt și mai concludente, oferind un însemnat suport documentar pentru antecedenta unui edificiu românesc. Într-o scrisoare trimisă la 22 iunie 1697 căpitanului suprem al Făgărașului, Grigorie Bethlen, generalul Rabutin susține faptul că ridicarea bisericii din Făgăraș nu aduce niciun prejudiciu cetății, întrucât lăcașul va fi înălțat pe locul fostei biserici românești, la o distanță de 900 de pași de cetate²⁶.

---

²¹ Document publicat pentru întâia în Andrei Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol. IX, București, 1937, p. 130-131. Pe seama acestui subiect vezi și studiul deja citat al Susanei și A. Andea, p. 86. V. Literat, un bun cunoscător al realităților istorice și al trecutului localității, presupune că biserica s-ar fi situat „la miazăzi de cetate, între șanțul fortificației și drumul mare” (*op. cit.*, p. 96), iar în alt loc, făcând din nou referire la amplasamentul său, afirmă că „Mihai a zidit-o în vecinătatea de miazăzi-apus a șanțului cetății, între șanț și drum, după anul 1595 (*Ibidem*, p. 152).

²² V. Literat, *op. cit.*, p. 96.

²³ Susana Andea, A. Andea, *op. cit.*, p. 90-97.

²⁴ *Ibidem*, p. 92; M. Porumb, *op. cit.*, p. 163.

²⁵ V. Literat, *op. cit.*, p. 154-155.

²⁶ Susana Andea, A. Andea, *op. cit.*, p. 92.

Antecedenta unui alt lăcaș, eventual de lemn, poate fi pusă și pe seama vechiului pomelnic al bisericii: primul între ctitorii de seamă ai așezământului este Miheana Vodă al Țării Românești, care a dăruit o Evanghelie slavonă (1659)²⁷.

După instaurarea stăpânirii austriece, au loc transformări însemnate, inclusiv pe plan confesional, fiind promovat de pe acum catolicismul, profund slăbit și prejudiciat după Reformă. O consecință a noii politici confesionale este înființarea Bisericii Române Unite cu Roma. După moartea întâiului ei episcop, Atanasie Anghel, urmează o lungă sedisvacanță episcopală, ce a alimentat tensiunile generate de vidul de autoritate de la nivel ierarhic superior. Desemnarea noului episcop, Ioan Giurgiu Patachi, ce a activat mai întâi ca misionar în Țara Făgărașului, s-a produs cu sprijinul direct al unor preoți și boieri făgărășeni, coalizați sub coordonarea autorităților districtuale²⁸. Sediul Episcopiei unite va fi stabilit la Făgăraș, biserica brâncovenească fiind ridicată la rangul de catedrală prin decret imperial. În pofida protestelor neuniților și a intervenției directe a familiei Brâncoveanu, Ioan Patachi va fi instalat aici solemn în 1723. De numele succesorului său, Inochentie Micu Klein, se leagă mutarea în 1737 a reședinței episcopale la Blaj. Casa în care a locuit renumitul ierarh cărturar, care s-a distins prin înverșunarea cu care a susținut cauza românilor transilvăneni, există și astăzi în Făgăraș, fiind situată pe strada Sf. Constantin Brâncoveanu, nr. 35, în proximitatea bisericii Sf. Nicolae.

Comisia de partaj întrunită la 1761 sub autoritatea generalului Bucow a recunoscut uniților făgărășeni edificiul de cult brâncovenească. Biserica Greco-Catolică a deținut lăcașul până în 1948, la desființarea ei, prin Decretul 358. Ulterior, a intrat în patrimoniul Bisericii Ortodoxe. Actualmente bisericii Sf. Nicolae îi sunt arondate parohiile Făgăraș II, respectiv Făgăraș III, ale Protopopiatului Ortodox Făgăraș.

Biserica brâncovenească își relevă însemnătatea în trecutul Făgărașului și prin prisma faptului că este al doilea cel mai vechi edificiu păstrat, după cetate. Este inclusă în lista monumentelor istorice și de arhitectură, fiind situată pe un intravilan delimitat de străzile Sf. C-tin Brâncoveanu înspre nord, respectiv Andrei Mureșanu la sud. Este situată la sud-est de cetate, la o distanță de mai puțin de 1 km față de aceasta. Actualul cartier unde se află biserica, al cărui nucleu îl constituie străzile A. Mureșanu și Câmpului vechi, era cunoscut în trecut ca Rumânia de Sus²⁹.

Atât în Prima ridicare militară pentru Transilvania (Harta Iozefină din 1769-1773), cât și în cea de-a doua hartă militară a Transilvaniei din a doua jumătate a secolului al XIX-lea (Ridicarea Franciscană), terenul împrejmuitor bisericii este marcat

---

²⁷ Șt. Meteș, *op. cit.*, p. 54. În privința unei biserici de lemn la Făgăraș la mijlocul secolului al XVII-lea, este elocventă plângerea adresată la anul 1665 de către comunitatea românească principesei Anna Bornemisza referitoare la interdicția impusă de magistratul orașului de zidire a unei noi biserici în locul celei vechi, mistuite de un incendiu. Este însă posibil ca mențiunea să facă referire la edificiul care a existat în Galațiul Mic, distrus de tătari la 1658. Pomelnicul e reprodus și de V. Literat, *op. cit.*, p. 226-227, Anexa IV.

²⁸ Ana Dumitran, *Unirea cu Roma în Țara Făgărașului în lumina unor noi documente*, în „Studia Universitatis Babeș-Bolyai. Theologia graeco-catholica varadiensis”, nr. 1, 2001, p. 117-152.

²⁹ V. Literat, *op. cit.*, p. 96. Numite după locuitorii lor, cele două străzi, Rumânia de Sus și Rumânia de Jos, se pare că au apărut după 1688, conform tradiției consemnate în *Toponimele Districtului Făgăraș din anii 1863-1856*, Făgăraș, Editura Negru Vodă, 2019, p. 65.

ca cimitir (Fig. 6). Biserica și grădina dimprejur apar și pe planul orașului din secolul al XVIII-lea³⁰. În cazul primei hărți, progadia pare deschisă înspre sud, unde ar fi putut fi împrejmuită cu un simplu gard. Înspre nord era cel mai probabil prevăzută cu o poartă, a cărei deschidere era către o piațetă. Grupul de case din vecinătatea bisericii era mai restrâns, locuințele și anexele gospodărești fiind grupate îndeosebi pe latura de răsărit a progadii. Lăcașul se pare că fusese edificat la marginea orașului, în partea de sud-est a cetății. La jumătatea distanței dintre biserică și cetate este figurată mănăstirea franciscană cu grădina aferentă. Potrivit hărții din cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea, așezarea cuprinsese deja și latura de sud a cimitirului, dovadă că extinderea locuirii în această parte a avut loc începând cu ultimele decenii ale veacului al XVIII-lea, respectiv în secolul al XIX-lea.

În cimitir, morminte începând cu ultimul sfert al veacului al XIX-lea sunt grupate pe latura apuseană a lăcașului. Între acestea se evidențiază paraclisul a cărui arhitectură imită pridvorul deschis al bisericii. Edificiul funerar este prezent alături de biserică în vechile imagini de epocă. În ultimii ani, cimitirul s-a extins în acest perimetru în mod semnificativ, mormintele fiind organizate pe mai multe aliniamente, pe toată lățimea progadii, între străzile A. Mureșanu și Sf. Constantin Brâncoveanu.

Dovada că în trecut înmormântările au avut loc pe toate laturile lăcașului, la răsărit de actuala alee pietonală, o reprezintă crucile funerare de factură arhaică păstrate încă aici. Cele de până la sfârșitul secolului al XIX-lea păstrează încă vechea grafie chirilică. Cea mai veche e situată pe latura de sud a lăcașului, în proximitatea naosului, datată 1799 (Fig. 7).

De-a lungul istoriei sale, monumentul a suferit mai multe intervenții, parte din ele documentate, fiind consemnate de istoriografia mai veche. Un proiect de reparare a edificiului, ce însumează cheltuieli de 533 florini și 57 cruceri, avizat la 1730, împarte în două categorii intervențiile ce necesită a fi executate: „lucrul din pământ” respectiv „lucrul de lemn”³¹. Întrucât pământul din jurul bisericii se „cufundase de două-trei urme” în urma ploilor abundente, erau prevăzute 200 care umplutură de pământ pentru ridicarea nivelului de călcare. Între materiale se regăsesc 4.000 cărămizi și patru buți de var. Pentru refacerea șarpantei era nevoie de 300 grinzi de brad și 80.000 de șindrile. Manopera putea fi asigurată de doi zidari și doi zilieri în decursul a șase zile, respectiv patru calfe de lemнар și alți patru zilieri pentru o perioadă de opt săptămâni. Pentru „ciugularea” cimitirului deschis erau de lipsă 2.000 de pari de gard, 120 care de nuiel pentru îngrădit, dar și șase oameni, vreme de trei săptămâni.

La 1791, prin purtarea de grijă a vicarului unit Ioan Halmaghi, s-au executat lucrări ce au constat în „văcăluirea” exteriorului bisericii și a pridvorului, până atunci netencuite, înlocuirea dușumelei și înălțarea nivelului de călcare din altar față de cel al navei, intervenții asupra elementelor zidite, dar și repararea șarpantei de țiglă. Un an mai târziu, pridvorul a fost pavat cu lespezi de piatră, ca de altfel și zidul dintre stâlpii lui³².

³⁰ Publicat de Gheorghe Sebestyén în anexele lucrării *Cetatea Făgărașului*, București, Editura Tehnică, 1992, Fig. 37. Planul e reprodus și de A. Lukács, *op. cit.*, p. 68-69.

³¹ Nicolae Aron, *Monografia bisericilor, școalelor și reuniunilor române din Făgăraș*, Făgăraș, 1913, p. 204-205.

³² V. Literat, *op. cit.*, p. 158.

Intervenții însemnate au loc și pe parcursul secolului al XX-lea. Realizarea cafasului din pronaos constituie o lucrare mai puțin inspirată, însă considerată necesară la momentul respectiv, date fiind dimensiunile relativ modeste ale bisericii raportate la nevoile unei parohii urbane. În scopul de a reduce umiditatea din pereții edificiului, cauzată în parte de ridicarea nivelului de călcare la exterior, s-a scobit un canal de ventilație în soclul exterior, de dimensiuni apreciabile, ce constituie o intervenție profundă asupra paramentului în acest registru³³. Înlocuirea dușumelei și a stranelor poate fi documentată pe baza însemnărilor realizate la 1930 de tâmplari pe dosul unor scânduri, reutilizate mai apoi în completarea golurilor unui gard de beton, ce îngrădește latura sudică a cimitirului (Fig. 8, 9)³⁴. Între intervențiile de dată mai recentă consemnăm restaurarea ansamblului iconografic mural, a iconostasului și a ușii de la intrarea în edificiu.

Starea actuală a sitului și a monumentului impune realizarea unor intervenții de anvergură, ce constau în reamenajarea spațiului din jurul edificiului, înlocuirea șarpantei, consolidarea structurilor zidite, refacerea pe alocuri a paramentului exterior. În acest context s-a impus elaborarea unui proiect de restaurare. Responsabilitatea cercetării arheologice și supravegherea intervențiilor preconizate la sit și monument au revenit Institutului Național de Arheologie „Vasile Pârvan”, reprezentat de doamna arheolog Daniela Marcu-Istrate³⁵.

S-a stabilit ca investigația arheologică să se realizeze în mai multe etape³⁶. Într-o primă fază, premergătoare elaborării proiectului de restaurare, au fost trasate doar trei unități de cercetare (Fig. 10). Deschiderea lor a fost necesară pentru colectarea unor informații de bază referitoare la starea fundațiilor și stratigrafia sitului. Cu acest prilej au fost prelevate și probele geologice.

Limita superioară a soclului ornamental al bisericii, prezent pe toate laturile edificiului ca parte a decorației paramentului exterior a constituit cota de referință adoptată pentru toate unitățile de cercetare ($W \pm 0$). Față de actualul nivel de călcare, soclul are în elevație între 0,65 și 0,7 m, măsurați atât pe latura de nord, cât și pe cea de sud a edificiului.

Primele două unități de cercetare, deschise pe latura de nord a bisericii, au fost amplasate după cum urmează:

- **S.1** la intersecția dintre biserică și turnul de scară, de forma unui carou cu dimensiunile de 1,2x1,2 m, cu adâncimea maximă de 1,5 m ($W -2,2$ m);
- **S.2** la intersecția dintre absidă și umărul nordic al navei, carou de 1,2x1,2 m, cu adâncime de 1,2 m, respectiv $W -1,9$ m.

Pe latura de sud a edificiului a fost deschisă o singură unitate de cercetare, **S.3a**, în dreptul peretelui dintre pronaos și pridvor. Față de dimensiunile propuse în

---

³³ Nivelul umidității accentuate din pereții edificiului e evident în vechile imagini documentare, ca de pildă în cazul Fig. 2. Fotografiile documentare reproduse aici fac parte din colecția *Fotodocument* a Muzeului Țării Făgărașului „Valer Literat”.

³⁴ Textul, datat 1930, poate fi citit doar în parte: „Stranile din sus ... Podeala bisericeii ... Tot sau făcut ... 1930”.

³⁵ Muzeul Țării Făgărașului „Valer Literat” a fost reprezentat pe parcursul investigației de către Horia Pirău, muzeograf, și de autorul acestei comunicări.

³⁶ Daniela Marcu-Istrate, *Proiect de cercetare arheologică preventivă*.

proiectul de cercetare (1,2x1,2 m)³⁷, laturile acestei unități au fost extinse cu încă 0,3 m, până la 1,5x1,5 m, din dorința de a surprinde suficient de mult din fundația pronaosului, respectiv a pridvorului. Întrucât grosimea peretelui despărțitor dintre pronaos și pridvor este de aproximativ 1,1 m, plasarea părții mediane a casetei pe axul zidului a permis ca la deschiderea acestei unități de cercetare să poată fi investigat câte un segment de minim 0,2 m, corespunzător fundației pronaosului, respectiv a pridvorului, cât și continuitatea lor.

Din păcate, stratigrafia sitului a fost deranjată de intervenții repetate, ca urmare a unor lucrări de reparații sau utilitare. Astfel, în perimetrul lui **S.1** s-a constatat amenajarea unui trotuar modern, realizat din piatră cubică (aprox. 7x7 cm), mărginit cu borduri din beton (10x15 cm). Exceptând latura de vest a edificiului, unde din cauza covorului asfaltic al aleii nu poate fi documentat, acest pavaj înconjoară perimetral monumentul. Lățimea trotuarului, măsurată în profilul estic al casetei, este de aproximativ 0,65 m (Fig. 11, 12, 14).

Traseul prizei de împământare a paratrăznetului străbate diagonal caseta de sondare, din colțul de sud-vest către cel de nord-est, șanțul corespunzător platbandei având o adâncime de 0,5 m (W -1,02 m), măsurată în profilul de nord al casetei (Fig. 12, 13). Intervenția a prilejuit amenajarea unui mic depozit de oase (falange și metatarsiene ale osaturii piciorului), depuse în dosul țevii de protecție al platbandei de împământare (W -1,03), la confluența dintre navă și turnul de scară (Fig. 12, 15). Osemintele provin de la morminte deranjate fie acum, fie cu prilejul unor intervenții mai vechi. Profilul de nord al **S.1** relevă faptul că șanțul prizei de împământare este ulterior altor intervenții: groapa surprinsă în colțul nord-vestic al casetei, cu o adâncime de 0,6 m (W -1,3), ce are la bază o umplutură de moloz și cărămidă spartă, ar fi putut fi realizată cu prilejul unor lucrări de reparație sau chiar de edificare a monumentului, ca locaș al unui picior de schelă. Acest fapt e confirmat de prezența celor două lentile de mortar secționate de șanțul platbandei. Dacă lentila superioară de mortar și pigment de cărămidă (cu grosime de aprox. 3 cm, adâncime 0,25 m, W -0,95 m) e caracteristică unor lucrări de reparații, cea inferioară, din mortar și cărămidă (cu grosime de aprox. 5 cm, adâncime 0,38 m, W -108 m) surprinde nivelul de construcție al pronaosului. Între cele două lentile se interpune un strat de pământ negru, cu moloz și mult pigment de cărămidă (Fig. 13). Acest strat intermediar (în grosime de 12 cm) ar putea constitui unul de nivelare și totodată nivelul de călcare la un moment dat în jurul monumentului³⁸.

Situația stratigrafică a casetei poate fi ceva mai bine documentată pe profilul estic (Fig. 14). Și aici sunt prezente cele două lentile de mortar și moloz. Înspre pe-rețele navei, spre sud, lentila superioară a fost însă suprimată odată cu realizarea pavajului de piatră cubică, așezat pe un pat de nisip. Ea este însă prezentă în partea dinspre nord a profilului, dincolo de limita exterioară a bordurii de beton. Lentila inferioară de mortar suprapune cafeniul deschis (cu o grosime de aprox. 0,6 m), a cărui caracteristică o constituie prezența rădăcinilor de copac și rari pigmenti de cărămidă. La rân-

---

³⁷ *Ibidem.*

³⁸ Prezența stratului intermediar de umplutură poate fi pus, cu o mare probabilitate, pe seama intervențiilor din 1730. Lentila superioară de mortar provine cel mai probabil de la lucrarea de tencuire a edificiului, la 1791.

dul său, cafeniul deschis suprapune sterilul reprezentat de lutul galben nisipos. Tranziția între cele două straturi e marcată de cafeniul închis, cu o grosime de aproximativ 0,2 m.

Lentila inferioară de moloz și mortar trasează linia de separație dintre fundație și zidul navei. În acest punct constatăm o ușoară retragere a elevației peretelui (în acest caz al pronaosului), de aprox. 5 cm, față de aliniamentul fundației. Fundația are în această zonă adâncimea de 0,95 m, cu talpa la W -2,02 m. Ea străpunge în adâncime cafeniul deschis (aprox. 0,63 m), cafeniul închis (0,18 m), cât și 0,12 m din stratul de lut galben nisipos. Profilul de sud al secțiunii e ilustrativ pentru modul de realizare a fundației și a zidului bisericii (Fig. 16, 17). În privința aspectului, fundația poate fi delimitată în trei registre. Celui inferior îi corespund 0,57 m de structură realizată preponderent din cărămidă înecată în mortarul turnat în șanțul de fundare. Registrul median, de 0,25 m, cu un aspect evident burdușit, e caracterizat de prezența din abundență a cărămizilor sparte și puțină piatră, legate cu mai puțin mortar. Cel superior, de doar 0,1 m, e realizat din două rânduri de cărămizi, zidite în asize regulate, pentru nivelare. Grosimea cărămizilor este de 4 cm. Elevația zidului are la rândul lui o bază constituită din două rânduri de cărămizi. Acestea sunt suprapuse de lespezi de piatră, dintre care unele au dimensiuni apreciabile, de 0,8x0,2 m.

În registrul inferior al fundației există o spărtură semnificativă, de aproximativ 0,5x0,2 m. În momentul realizării edificiului, baza fundației a fost prevăzută, probabil pentru o mai bună consolidare, cu bârne din lemn așezate longitudinal în șanțul de fundare. Degradarea lor a condus la apariția unui gol rectangular, cu secțiunea de 0,25x0,14 m (Fig. 18).

În baza celor prezentate, se evidențiază că vechiul nivel de călcare al monumentului, pe latura de nord, în exterior, în perimetrul acestei unități de cercetare, era mai coborât cu aproximativ 0,4 m. El e reliefat de retragerea peretelui în raport cu fundația, cât și de prezența la acest nivel a unei lentile de moloz și mortar, caracteristică momentului de realizare a elevației.

Analiza profilului de vest al casetei (Fig. 19, 20) a evidențiat faptul că fundația turnului de scară nu este țesută cu fundația bisericii. Mai mult, adâncimile lor, măsurate de la actualul nivel de călcare, sunt ușor diferite: 1,37 m (W -202 m) pentru pronaos, respectiv 1,3 m (W -195) pentru turnul de scară. Umplutura din spațiul rămas între cele două fundații constă în cafeniul deschis și rădăcini de copac ce au un diametru de până la 5 cm (Fig. 20). Șanțul de fundare al turnului a fost realizat într-o etapă ulterioară realizării bisericii: în momentul turnării, fundația turnului de scară a încălecat fundația bisericii, lipindu-se de peretele pronaosului. Dacă avem în vedere faptul că vechiul nivel de călcare al edificiului a fost mai coborât cu cel puțin 0,45 m în dreptul acestui profil, atunci cele două ziduri par a nu fi fost țesute nici în elevație. Această afirmație trebuie acceptată însă cu unele rezerve, date fiind intervențiile ulterioare asupra paramentului, evidențiate prin burdușelile cu cărămidă prezente la acest nivel în structura turnului.

Situația stratigrafică este în linii mari asemănătoare și pentru unitatea de cercetare **S3a** (Fig. 21-27). Depunerile sunt mai consistente (aprox. 0,55 m), dar nu există diferențe semnificative în raport cu **S1**. Aici, vechiul nivel de călcare poate fi mai bine documentat prin identificarea resturilor unui vechi trotuar, realizat din cărămizi și lespezi de piatră. Acest trotuar a fost așezat pe un pat de lut de aproximativ 0,10 m.

Nivelul său de călcare coincide cu limita superioară a fundației edificiului (Fig. 21, 22, 23). Nivelul de construcție al bisericii (în acest caz al pridvorului), e evidențiat și aici de o retragere în raport cu structura fundației. În acest sector fundația are o adâncime maximă de 0,83 m, măsurată de la nivelul de călcare al vechiului trotuar (Fig. 24). Talpa fundației coboară în lutul galben steril, fiind situată la nivelul unui intermediar strat cafeniu închis (de doar 5 cm grosime), ce face tranziția la lutul galben nisipos. Cota de adâncime e aproximativ aceeași ca a fundației din **S1** (W -2,08 m).

Modalitatea de realizare a fundației nu diferă: cărămidă spartă de această dată și numeroși bolovani de râu, dintre care unii de dimensiuni mari, înecați în mortarul turnat în șanțul de fundare (Fig. 24, 25). Partea superioară a fundației respectă același principiu al nivelării, prin zidirea celor două rânduri de cărămidă, aidoma situației din **S1**. Elevația peretelui corespunde și ea tehnicilor de realizare a zidului în **S1**. Registrul lespezilor de piatră este prezent, piese de dimensiuni mai însemnate fiind zidite în punctul de confluență al peretelui edificiului cu zidul despărțitor dintre pronaos și pridvor (Fig. 24).

Vechiul trotuar suprapune stratul cafeniu deschis, caracterizat de prezența unor pigmenți de cărămidă și cărbune. Semnificativă este prezența unei cărămizi în colțul de sud-vest al secțiunii, în vecinătatea punctului de confluență cu lutul steril (W -1,80 m). Cafeniul deschis e suprapus de cafeniul cu o depunere consistentă de cărămidă spartă, pigmenți datorăți unor bulgări de var pastă și mici pigmenți de cărbune. Acest strat ar putea constitui o depunere ulterioară edificării bisericii, ce a determinat implicit ridicarea nivelului de călcare în proximitatea monumentului. La un moment dat în acest strat de depunere a fost realizată o groapă sau mai multe gropi succesive, lângă peretele edificiului. Intervenția măsoară aproximativ 0,6 m în partea superioară, respectiv 0,4 m la bază. Adâncimea este de 0,55 m, până la lespezile trotuarului. Umplutura inferioară a gropii constă într-un strat de 0,15 m de lut, suprapus de o lentilă de beton cu rost în consolidarea pilonului metalic ce susține coloana de alimentare cu gaz metan. O ultimă intervenție a constat în realizarea pavajului din piatră cubică și borduri de beton, cu o lățime de aprox. 0,7 m.

Profilul de est al acestei unități de cercetare reconfirmă datele relevante în privința edificiului (Fig. 26). Fundația are adâncimea de 0,8 m, cu talpa de fundare situată la o adâncime de -2,05 m față de cota de referință, străpungând aproximativ 0,2 m din lutul steril. Cafeniul, cu o grosime apreciabilă, până la actualul nivel de călcare, poate fi delimitat în trei substraturi: dacă cel inferior este curat, aici fiind prezente doar rădăcini de copac, cel median coboară treptat până înspre talpa fundației, prezentând fragmente de cărămidă și pigmenți de mortar. Lentila cu mult pigment de mortar și cărămidă (aprox. 5 cm), întreruptă pe alocuri, face tranziția către cafeniul superior, a cărui specificitate constă în numeroasele fragmente de cărămidă și, pe alocuri, pigmenți de mortar.

Nivelul actual de călcare e reprezentat de trotuarul modern din piatră cubică, evidențiat în profil pe o lățime de 0,65 m (Fig. 26). Acesta este mai ridicat cu aproximativ 0,5-0,55 m față de nivelul de călcare din momentul construcției edificiului. Faptul se datorează unor depuneri succesive și consistente, parte din ele ulterioare unei intervenții mai însemnate asupra monumentului, dovadă prezența lentilei de mortar și spărtură de cărămidă în profilul estic al secțiunii **S3a**.

Puținele fragmente ceramice identificate în perimetrul acestei unități de cercetare, la nivelul cafeniului superior (W -1,03 m; W -93 m) sunt specifice unei perioade vaste, de peste un veac și jumătate. Cele mai vechi pot fi cu ușurință datate la cumpăna secolelor XVII-XVIII (fragmente de strachini și oale, prevăzute cu smalt verzui la interior, elemente definitorii pentru ceramica produsă de olarii făgărășeni în această perioadă), dar și fragmente de oale nesmălțuite sau capace de oale decorate cu smalt verde deschis și angobă, specifice celei de a doua jumătăți și sfârșitului de secol XVIII (Fig. 27). Faptul că toate fragmentele descoperite aparțin ceramicii de uz poate constitui un indiciu în privința provenienței materialului de umplutură ce a contribuit semnificativ la ridicarea nivelului de călcare din jurul bisericii. Parte din depunerile consistente ar putea astfel fi puse în legătură cu extinderea urbană și în perimetrul de la sud de vechea grădină a bisericii, pe actualele străzi A. Mureșanu și Câmpului vechi. De altfel, această zonă, a cărei dezvoltare trebuie corelată cu edificarea bisericii românești, era cunoscută în trecut ca Rumânia Veche sau Rumânia de Sus. O carte poștală din 1912, ce reproduce ca imagine fațada de sud-vest a bisericii, dovedește faptul că depunerile erau deja semnificative la începutul secolului XX, dovadă ridicătura de pământ și moloz din proximitatea monumentului³⁹.

Tot în perimetrul acestei secțiuni, sub piatra cubică din dreptul pridvorului, au fost identificate câteva fragmente de sticlă groasă, industrială, ce provin de la geamurile ce au închis odinioară golurile arcuite ale pridvorului.

Din păcate și în cazul unității de cercetare **S2**, de pe latura de nord, stratigrafia a fost afectată de intervenții însemnate și profunde. Astfel, cablul armat al rețelei electrice de joasă tensiune, cât și platbanda specifică prizei de împământare străbat perimetrul casetei în diagonală, din colțul de sud-vest către cel nord-estic, la o adâncime de aproximativ 18 cm (W -0,88 m) (Fig. 28, 29). Prezența acestora a fost marcată prin intermediul olanelor ceramice așezate peste traseul electric.

Între intervențiile de reparații mai însemnate se evidențiază consolidarea umărului de navă al bisericii. Lucrarea a constat în suprimarea unei părți din fundație și realizarea unei subzidiri cu beton. Pe planul unității de cercetare, intervenția e evidențiată de o ușoară lățire în raport cu elevația peretelui, ce variază de la 5 cm în extremitatea nordică a zidului navei, până la 15 cm în proximitatea punctului de confluență cu zidul absidei (colțul de sud-vest al unității de cercetare). În compoziția betonului, pe lângă pietriș sunt prezente și alte materiale, ca de pildă fragmente de cărămidă, pietre mai mari, ba chiar mici rebuturi din tabla galvanizată utilizată la confecționarea jgheburilor pluviale ale șarpantei. Execuția subzidirii ar putea fi corelată cu scobirea canalului de ventilare din pereții exteriori, ale cărui guri de aerisire au fost prevăzute cu capace metalice. Cu acest prilej au putut fi dislocate pietrele de mari dimensiuni din structura umărului navei, fapt ce a necesitat această consolidare. Aceiași efect distructiv l-a avut scobirea canalului și pe latura de sud a edificiului, fără ca acolo să se fi considerat necesară realizarea unei consolidări (Fig. 30, 31).

Profilul de vest al unității de cercetare relevă faptul că în acest perimetru talpa fundației navei e situată la cota W -1,85 m (Fig. 32, 33). În linii mari stratigrafia co-

---

³⁹ Aflată în colecția *Stampe*, la Biblioteca Academiei Române, a fost publicată de Ana Bârcă în albumul *Biserica Brâncoveanului. Biserica „Sfântul Nicolae” din Făgăraș*, Sibiu, Editura Andreiană, 2014, p. 17.

respunde celei din **S1**. Fundația umărului de navă stă pe lutul galben nisipos. Doar bolovanul de la colțul de nord-est al navei, depus la talpa fundației, străpunge cu aproximativ 10 cm în adâncime stratul lutos. Aidoma profilului estic al **S1**, și aici e prezent cafeniul închis, în strat de doar 0,15 m, ce face tranziția între lutul nisipos și cafeniul deschis. Partea superioară a cafeniului deschis (cuprinsă între W -1,20 și W -1 m) e caracterizată de prezența însemnată a resturilor de cărămidă. Acestea sunt suprapuse de un strat negru curat (aprox. 0,15 m), deasupra căruia s-a așternut patul de nisip aferent pavajului din piatră cubică.

Spre deosebire de fundația navei din **S1**, respectiv **S3a**, la realizarea fundațiilor navei și absidei în acest perimetru au fost utilizați cu precădere bolovani de râu, dar și lespezi de piatră de mari dimensiuni, înecate în mortar.

Fundațiile navei și ale absidei sunt țesute, prezentând aceeași cotă de adâncime în raport cu nivelul de referință (aprox. W -1,8 m). Odată însă cu realizarea consolidării, ce a presupus după cum am văzut dislocarea unei părți din jumătatea superioară a fundației umărului de navă (până la cota W -1,35), aceasta din urmă pare a nu avea continuitate cu cea a absidei: rostul rămas între cele două structuri se datorează molozului și resturilor de cărămidă ce nu au fost înlăturate în prealabil. Modalitatea de lucru, cât și compoziția neconformă a amestecului de beton, denotă caracterul superficial al execuției, trădând în acest caz improvizația.

O notă distinctivă o are fundația din zona absidei. Aceasta prezintă în raport cu aliniamentul peretelui exterior al altarului un decalaj semnificativ, de aproape 0,35 m, măsurat pe profilul de est (Fig. 34). În zona de contact a fundației cu zidul altarului persistă o nivelare realizată din zidirea a cel puțin două rânduri de cărămizi, într-o ușoară retragere. Datorită intervențiilor repetate și profunde este mai dificil să stabilim cu certitudine vechiul nivel de călcare în perimetrul acestei unități de cercetare. Cel mai probabil, registrul zidit al cărămizilor menționate mai sus este determinant în acest sens. În acest caz, vechiul nivel de călcare ar fi fost mai coborât cu aproximativ 0,4 m față de cel actual, talpa fundației situându-se la o adâncime de 0,7 m.

Pietrele de râu și resturile de mortar prăvălite peste fundația absidei, ce fac parte din umplutura casetei, provin cel mai probabil din structura fundației umărului navei, în parte demantelată.

Groapa care se profilează la nivelul lutului steril, pe peretele estic al lui **S2** (Fig. 26), poate fi corelată unei înmormântări. Dacă fragmentul de cărămidă (W -1,6 m) evidențiat pe profilul de est al secțiunii aparține cel mai probabil umpluturii gropii de mormânt, prezența unui mic fragment ceramic (W -1,35 m) în cafeniul deschis cu mici pigmenți de cărămidă poate fi pus pe seama răvășirilor produse de intervențiile repetate (Fig. 34). Tipologic aparține celei de a doua jumătăți a secolului al XVII-lea.

De o mică amploare, investigația nu a condus la identificarea unor vestigii sau a unor morminte vechi care să poată fi puse în relație cu actualul edificiu. Datele obținute sunt însă relevante în stadiul de întocmire al proiectului de restaurare, evidențind tehnici utilizate și etape de construcție:

- a fost identificat nivelul de construcție al edificiului atât pe latura de nord, cât și pe cea sudică. Prezența lentilei de mortar pe profilul de est al unității de cercetare **S1** dovedește faptul că nivelul exterior de călcare al edificiului, pe latura de nord, era la momentul construcției mai coborât cu 0,4 m decât cel actual. Identificarea res-

turilor unui vechi trotuar pe latura de sud relevă faptul că depunerile de aici sunt ceva mai consistente, vechiul nivel de călcare fiind mai jos cu aproximativ 0,55 m;

- potrivit sondajului din **S3a**, fundațiile pronaosului și pridvorului au aceeași adâncime, prezentând continuitate, dovadă că cele două structuri au fost realizate în aceeași etapă;

- s-a dovedit faptul că în **S1** fundația turnului de scară nu e țesută cu fundația pronaosului, fiind realizată într-o etapă ulterioară. Cotele de adâncime ale celor două fundații sunt diferite, iar la momentul turnării, fundația turnului de scară a suprapus fundația bisericii, lipindu-se de peretele pronaosului;

- în momentul realizării fundației pronaosului, pe latura de sud, în perimetrul lui **S1**, la baza șanțului de fundare au fost așezate bârne rectangulare din lemn, în scopul consolidării;

- fundația umărului de navă și a absidei sunt țesute în **S2**, prezentând aceeași adâncime; în cazul absidei, fundația nu se aliniază cu elevația peretelui, față de care există un decalaj important: retragerea peretelui este semnificativă, de aproximativ 0,35 m.

Particularitățile fundației absidei în **S2**, în raport cu fundațiile pronaosului și pridvorului din **S1**, respectiv **S3a**, evidențiate atât în privința materialului utilizat, dar și prin lățirea semnificativă față de aliniamentul peretelui, reclamă pe viitor o verificare temeinică a acestor structuri, prin deschiderea mai multor unități de cercetare, de preferință în zona de contact dintre naos și pronaos. Istoriografia bisericească recentă a admis faptul că edificiul brâncovenesc de la Făgăraș a suprapus ruinele vechii biserici ctitorite de domnitorul Mihai Viteazul⁴⁰. În acest caz, construcția bisericii brâncovenești ar fi valorificat în parte fundații vechi, ce au aparținut unui edificiu mai simplu, alcătuit din navă rectangulară și absidă.

Dat fiind stratul consistent de depunere din jurul monumentului, putem presupune că edificiul a fost prevăzut în faza inițială cu trepte din lespezi de piatră pentru a înlesni accesul. Deschiderea unei case și pe latura de apus a bisericii, în dreptul pridvorului, ar putea contribui la lămurirea acestui aspect.

Considerăm că una dintre marile provocări pentru viitoarele campanii de cercetare arheologică este și măsura în care informațiile ce indică o antecedentă a cimitirului și a bisericii, oferite de izvoarele documentare de la sfârșitul veacului al XVII-lea, vor putea fi verificate în teren. Dacă acest fapt își va găsi într-adevăr confirmarea, probabil ctitoria brâncovenească de la Făgăraș are nu doar meritul de a se înscrie pe linia unei tradiții ctitoricești mai vechi inițiate de familii boierești sau domnitoare muntene în arealul transilvănean, dar are și însemnătatea de a fi fost zidită, cu o mare probabilitate, pe locul unei mai vechii ctitorii, posibil a unui alt mare voievod român, Mihai Viteazul.

---

⁴⁰ M.Gh. Abrudan, *Sfântul Voievod Constantin Brâncoveanu, ocrotitor al Bisericii românești din Transilvania*, în vol. „Ortodoxia românească în istorie și contemporaneitate”, Cluj Napoca, Editura Renașterea, 2019, p. 61.

Lista ilustrațiilor:

Fig. 1 – Biserica brâncovenească „Sfântul Nicolae” din Făgăraș, plan și secțiune longitudinală (arh. Eugenia Greceanu).

Fig. 2 – Biserica „Sfântul Nicolae”, vedere dinspre nord-vest (colecția Fotodocument, Muzeul Țării Făgărașului „Valer Literat”).

Fig. 3 – Biserica „Sfântul Nicolae”, vedere dinspre sud-est.

Fig. 4 – Biserica „Sfântul Nicolae”, vedere dinspre nord-est.

Fig. 5 – Biserica „Sfântul Nicolae”, portal (colecția Fotodocument, Muzeul Țării Făgărașului „Valer Literat”).

Fig. 6 – Făgărașul în Harta Iosefină a Transilvaniei, p. 241.

Fig. 7 – Cruce funerară, 1799.

Fig. 8-9 – Însemne atelier tâmplărie, 1930.

Fig. 10 – Biserica „Sfântul Nicolae”, plan cu modul de dispunere al unităților de cercetare arheologică.

Fig. 11 – Unitatea de cercetare S1 înaintea deschiderii.

Fig. 12 – Unitatea de cercetare S1, plan.

Fig. 13 – Unitatea de cercetare S1, profil nord.

Fig. 14 – Unitatea de cercetare S1, profil est.

Fig. 15 – Unitatea de cercetare S1, depozitul de oase de la piciorul de protecție al platbandei de împământare.

Fig. 16 – Unitatea de cercetare S1, profil sud.

Fig. 17 – Unitatea de cercetare S1, profil sud.

Fig. 18 – Lăcașul bârnei din structura fundației.

Fig. 19 – Unitatea de cercetare S1, profil vest.

Fig. 20 – Unitatea de cercetare S1, profil vest.

Fig. 21 – Unitatea de cercetare S3a, plan.

Fig. 22 – Unitatea de cercetare S3a, profil vest.

Fig. 23 – Unitatea de cercetare S3a, fotografie trotuar.

Fig. 24 – Unitatea de cercetare S3a, profil nord.

Fig. 25 – Unitatea de cercetare S3a, profil nord.

Fig. 26 – Unitatea de cercetare S3a, profil est.

Fig. 27 – Unitatea de cercetare S3a, fragmente ceramice sf. sec. XVII-sec.

XVIII.

Fig. 28 – Unitatea de cercetare S2, plan.

Fig. 29 – Unitatea de cercetare S2.

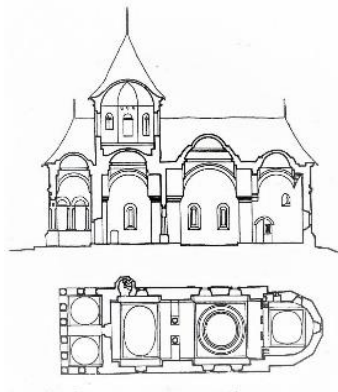
Fig. 30 – Umăr navă, latura de nord.

Fig. 31 – Umăr navă, latura de sud.

Fig. 32 – Unitatea de cercetare S2, profil vest.

Fig. 33 – Unitatea de cercetare S2.

Fig. 34 – Unitatea de cercetare S2, profil est.

Fig. 1

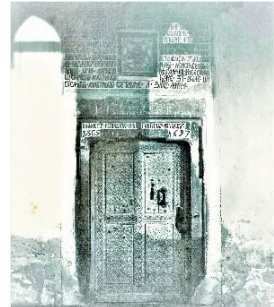
Fig. 2

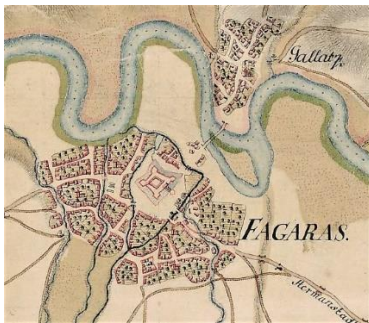
Fig. 3

Fig. 4

Fig. 5

Fig. 6

Fig. 7

Fig. 8-9

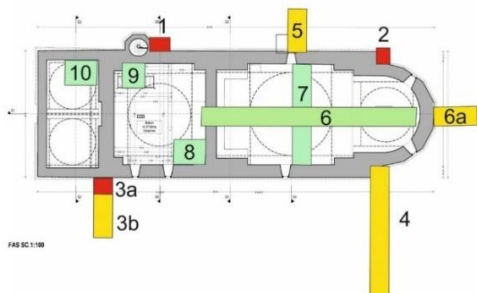
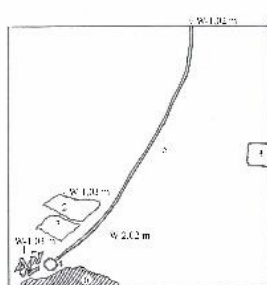

Fig. 10

Fig. 11

- 1. Dapne, oaspe
- 2. Epoca piaz
- 3. Scaun de lemn
- 4. Scaun de lemn
- 5. Scaun de lemn
- 6. Scaun de lemn
- 7. Scaun de lemn
- 8. Scaun de lemn
- 9. Scaun de lemn
- 10. Scaun de lemn

0 0,5 m

Fig. 12. S1. Plan

Fig. 12

- 1. Vegeta
- 2. Scaun de lemn
- 3. Scaun de lemn
- 4. Scaun de lemn
- 5. Scaun de lemn
- 6. Scaun de lemn
- 7. Scaun de lemn
- 8. Scaun de lemn
- 9. Scaun de lemn
- 10. Scaun de lemn
- 11. Scaun de lemn
- 12. Scaun de lemn
- 13. Scaun de lemn

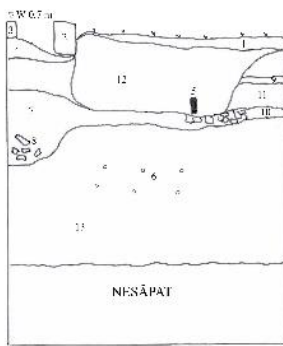

Fig. 13. S1. Profil Nord

Fig. 13

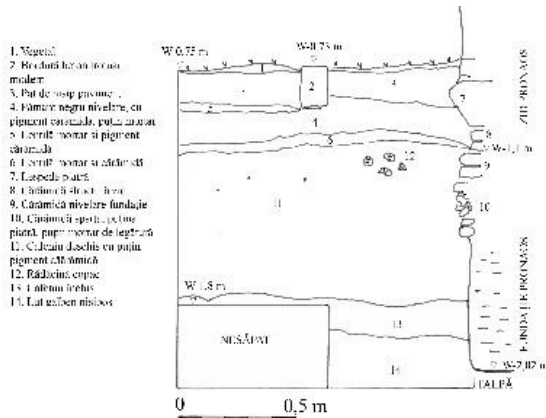

Fig. 14. S1. Profil Est

Fig. 14

- 1. Tencuiala piatra
- 2. Căminul de stucacat zid
- 3. Cămin de tencuială zid
- 4. Fundație cavă, cărămidă
- 5. Nivel terenul de față
- 6. Urmărire
- 7. Strău vegeta
- 8. Nivel terenul de spate
- 9. Fundație zid încon

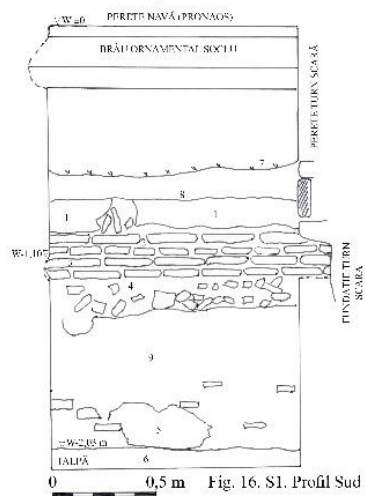

Fig. 16

Fig. 15

Fig. 17

Fig. 18

1. Vegetație
2. Piatră cubică trotuar modern
3. Pat de nisip pavaj
4. Lemnii mozaic
5. Cămin dinchis, mozaic și pigment mozaic
6. Grupă cu așchi, pietre, spumă cărămidă
7. Rădăcină copac
8. Pigment cărămidă
9. Cămin închis
10. Inceț mozaic
11. Piatră, spumă cărămidă, puțin mozaic de legatură
12. Cămin deschis
13. Nivel terencială parament
14. Cărămizi
15. Mozaic cu pietre și spumă cărămidă
16. Piatră
17. Lat nisipos

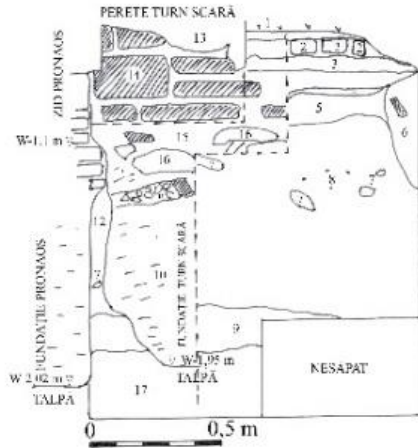

Fig. 19. S1. Profil Vest

Fig. 19

Fig. 20

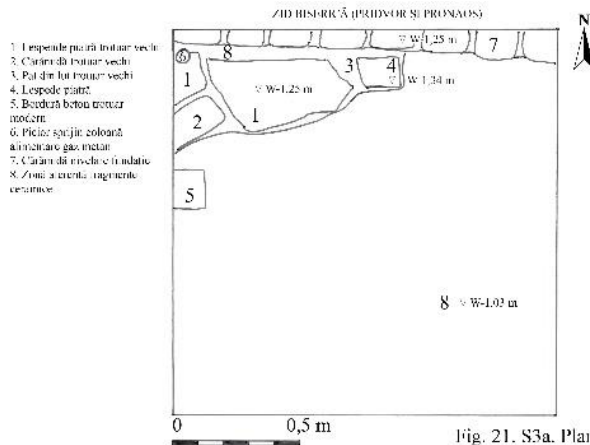

Fig. 21. S3a. Plan

Fig. 21

1. Tencuială în stratură vechi
2. Caramida rotundă veche
3. Pavaj patat, calceolă înlocuit modern
4. Beton
5. Bencuiri betona cretă modernă
6. Punct de sprijin centralizat al murei, gaz incalzit
7. Cărnăuși învelire fundație
8. Embracant cărămidă
9. Beton alieilor scrișii
10. Plăcintă amplă, cu pigment cărămidă și nisip
11. Cărnăuși deschiși, murea cărămidă
12. Cărnăuși cu cărămidă, pigment cărămidă și nisip
13. Calceolă veche
14. Cărnăuși deschiși, pigment cărămidă și calceolă
15. Păr din lut moțec vechi
16. Cărnăuși
17. Rădăcina tronului
18. Lut galben nisipos
19. Cărnăuși învelire
20. Lut galben nisipos

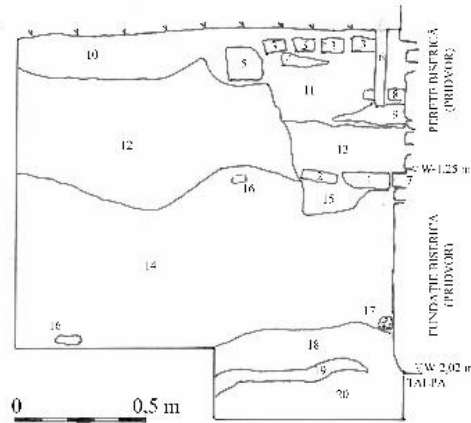

Fig. 22. S3a. Profil Vest

Fig. 22

Fig. 23

1. Tencuială în stratură vechi
2. Cărnăuși deschiși învelire
3. Pavaj patat înlocuit modern
4. Lemne arzate în beton
5. Dava, pavaj patat înlocuit modern
6. Beton arde
7. Cărnăuși
8. Beton învelire zărnănat
9. Cărnăuși învelire cărămidă
10. Lut galben nisipos

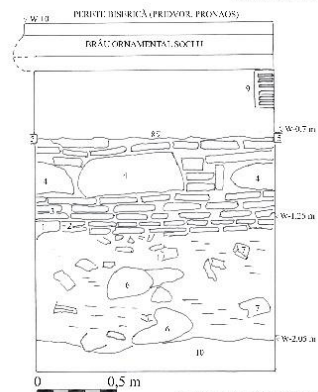

Fig. 24. S3a. Profil Nord

Fig. 24

Fig. 25

1. Veneții
2. Cărnăuși cu mortar fragmentat de cărămidă, pe abacuri pigmentați mortar
3. Pavaj patat înlocuit modern
4. Lemne arzate și cărămidă
5. Cărnăuși pigmentați mortar și cărămidă
6. Rădăcină copac
7. Cărnăuși învelire fundație
8. Embracant cărămidă
9. Pigment mortar
10. Cărnăuși nisipos
11. Lut galben nisipos, cu pigment cărămidă în confuzia cu stratură cărămidă

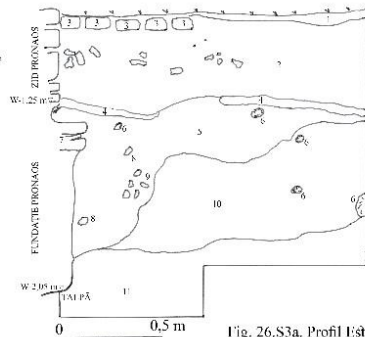

Fig. 26. S3a. Profil Est

Fig. 26

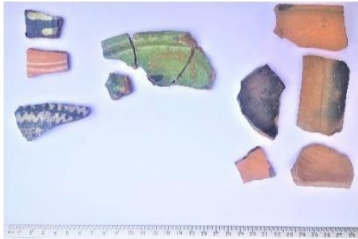

Fig. 27

1. Pauci electrici
2. Placaciune
3. Caramizi
4. Bolovan de rila umiditate
5. Caramizi
6. Substrat beton
7. Grăușă acoperiș?

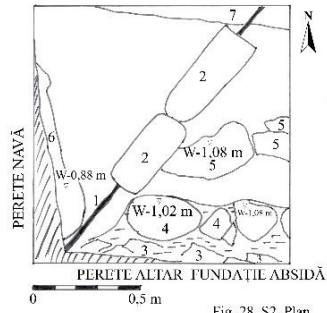

Fig. 28. S2. Plan

Fig. 28

Fig. 29

Fig. 30

Fig. 31

1. Perete piatră cărămidă izolant modern
2. Perete piatră
3. Caramizi
4. Bolovan de rila fundație absidă
5. Bolovan de rila fundație altar, nivel
6. Stratură beton
7. Piatră moartă
8. Căcișca deșeurilor în sprijinul de izolație
9. Căcișca deșeurilor
10. Căcișca deșeurilor
11. La gârlă inițiale
12. Moloz detrușcare, instalație canal

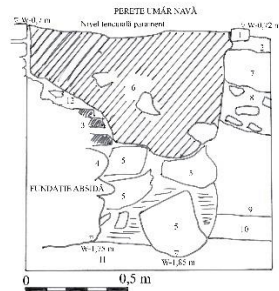

Fig. 32. S2. Profil Vest

Fig. 32

Fig. 33

1. Perete piatră cărămidă izolant modern
2. Perete piatră
3. Caramizi
4. Bolovan beton izolant modern
5. Bolovan rila
6. Pământ cu fragmente de cărămidă și pigmente roșii
7. Grăușă moartă
8. Bolovan moartă
9. Căcișca deșeurilor
10. Izolație ceramică
11. La gârlă inițiale

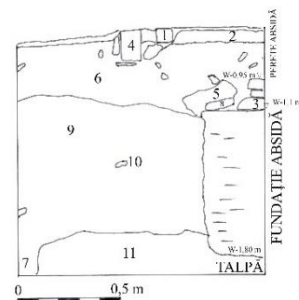

Fig. 34. S2. Profil Est

Fig. 34